

doi Introduction of the tezkires of poets (Arabic:Tadhkirat al-shu'ara)
(Memorandum of poets) Muhammad Abdul-Ghani Farrokhhabadi (1916 AD)

Morteza Charmegi Omrani¹

Karim Najafi Barzegar²

Submitted: 21-06-2022 Revised: 22-01-2022 Accepted: 09-02-2022 Published: 23-09-2023 pp.33-60

Abstract

Tezkires of poets of Maulana Muhammad Abdul-Ghani Farrokhhabadi (1916 AD) is considered to be one of the latest general research tezkires of poets in the sub-continent, which has remained unknown and unexamined until now. This book can be considered under Armaghan Asefi, in which poets are mentioned and examples of their poems are given in that book. This tezkire is a biography of 1027 poets, which is arranged in alphabetical order based on their penname. Our purpose in this article is to take a brief look at the author's biography and content review of his tezkires of poets. The importance of this tezkire is due to the fact that the author while briefness has classified the biographies of the poets in one sentence to one paragraph, based on pen name, name, year of death, homeland, property, and covenant; according this, giving useful information such as: lineage of the poets, the mention of the date of death of most of them and the mention of their travels are other features of this tezkira, which have been paid less attention to in other tezkires. Despite the abundance of poets' names, this tezkira with toleration can be considered the most concise book of Persian tezkira in the form of a table, which is based solely on historical and documented information.

Keywords: tezkires of poets (Tadhkirat al-shu'ara), Muhammad Abdul-Ghani Farrokhhabadi, Armaghan Asefi, Subcontinent.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

© Authors, Published by Journal of Codicology and manuscript research. This is an open-access paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

1. Associate Professor of the Department of Persian language and literature. PayamNoor University. Tehran. Iran. – momrani@pnu.ac.ir (corresponder author)

2. Associate Professor of History Department. University of Tehran. Tehran. Tehran. Iran. K.najafibarzegar@ut.ac.ir

References

- Abdul Ghani Mor/Mao Farrokhhabadi, Mohammad (1916) (anonymous) Tazkir al-Shu'ara?, edited by Abdul Hamid Khan, edited by Mohammad Moqtada Khan Sherwani, Delhi. (lithographic printing).
- _____ (1904) Armaghan Asefi, edited by Abdul Hamid Khan, edited by Majid al-Din Ahmad, Qaderi Press, Agra. (lithographic printing).
- Abedi, Seyyed Wazir al-Hassan and Seyyed Fayyaz Mahmud (2001) History of Persian Literature in the Indian Subcontinent, translated by Maryam Nateq Sharif, first edition, Tehran, Rahnamoon Publishing House.
- Arasteh Manouchehr and Hassan Ali Fereydouni (2012) "Publishing Persian Stone-Printed Books in India and Pakistan" Electronic Publication of the Organization of Libraries, Museums and Documentation Center of Astan Quds Razavi, Volume 4, Serial Number 14, Spring and Summer, pp. 1-35.
- Arezo, Sirajuddin Ali Khan (2006) Tazkirah Majma' al-Nafa'is, edited by Mehr Noor Mohammad Khan and Zeib al-Nisa Ali Khan, 3 volumes, Islamabad, Persian Research Center of Iran and Pakistan.
- Awfi, Mohammad (1956) Labab al-Ilabab, by the efforts of Edward Brown and the annotations of Mohammad Qazvini, by the efforts of Mohammad Abbasi, Fakhr Razi Bookstore, Tehran.
- Azar Bigdali, Lotf Ali Beg (1958) Azar Fire Temple, with an introduction, list and annotations by Seyyed Jafar Shahidi, Elmi, Tehran.
- Barzegar (1380) "Ghani Mo Farrokhhabadi", Encyclopedia of Persian Literature (Persian Literature in the Subcontinent) supervised by Hassan Anousheh, Vol. 4, Part 3, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance Publications, p. 1902.
- Dekhoda, Ali Akbar (1377) Dictionary, Second Edition of the New Era, Tehran, University of Tehran.
- _____ (1386) "Tazkereh-e-Nawsi", Encyclopedia of Persian Language and Literature, under the supervision of Ismail Saadat, Vol. 2, First Edition, Tehran, Persian Language and Literature Academy, pp. 302-304.
- Futohi Rud-Majeni, Mahmud (1387) Theory of the History of Literature, first edition, Tehran, Sokhan.
- Gharavi, Mehdi (1971) "Persian Books Printed in India", Honar and People Magazine, Volume 9, No. 102 and 103, April and May, pp. 26-36.
- Ghasemi, Sharif Hossein (1372) "List of Printing Houses of the Indian Subcontinent", Persian Sugar Magazine, Vol. 6, Cultural Counselor of the Embassy of the Islamic Republic of Iran, New Delhi, pp. 210-237.
- Golchin Maani, Ahmad (1363) History of Persian Tazkerehs, 2 volumes, Second Edition, Tehran, Sanaei.
- _____ (1374) Maktab Wahq in Persian Poetry, First Edition, Mashhad, Ferdowsi University of Mashhad Press.

- Gopamoy, Mohammad Qodratollah (1387) Tazkereh-e-Nawsi-al-Afkar, edited by Yousef Beig Babapour, Qom, Islamic Repository.
- Hashemi-Sandilavi, Sheikh Ahmad Ali Khan (1992) Tazkirah Makhzan-ul-Gharaib, edited by Dr. Mohammad Baqir, 5 volumes, Islamabad, Persian Research Center of Iran and Pakistan.
- Hedayat, Reza Qoli Khan (2009) Tazkirah Riyad-ul-Arifin, Introduction and Corrections by Abu al-Qasim Radfar and Gisha Ashidari, Second Edition, Tehran, Institute of Humanities and Cultural Studies.
- W. Shaw (1386) "Printing and Printing Presses" (In India during the Islamic Period), Encyclopedia of the Islamic World, translated by Ebrahim Musapour, First Edition, Volume 11, Tehran, Islamic Encyclopedia Foundation, pp. 627-630.
- Khayampour, Abdolrasoul (1340) Sokhanvaran's Dictionary, First Edition, Tabriz, Azerbaijan Book Publishing Joint Stock Company.
- Mahjoub, Mohammad Jafar (1960) "History of Persian Tazkirahs" Guide to Books, Year 13, August and September, No. 5-7, pp. 612-624.
- Majdadi, Mohammad Iqbal and Sharif Hossein Ghasemi (2008) "Persian Tazkirah Writing in the Subcontinent", Encyclopedia of Persian Language and Literature in the Subcontinent, Volume 2, First Edition, Tehran, Persian Language and Literature Academy. pp. 1108-1113.
- Marouf, Ali (1387) "Guardians of Persian Language and Literature in the Indian Subcontinent", Aftab website, accessed 10/22/1387.
- Masoudi, Abdullah (2006) "Tazkirah Writing", The Great Persian Encyclopedia, under the supervision of Kazem Mousavi Bojnourdi, Vol. 14, First Edition, Tehran, Center for the Great Islamic Encyclopedia, pp. 716-722.
- Mir Taqi al-Din Kashi, Mohammad bin Ali (1392) "Summary of Poems and the Elite of Thought (Poets of Gilan and Dar al-Marz of Mazandaran)" edited and researched by Umm al-Baneen Sadeghi, first edition, Tehran, Safir Ardahal Publications.
- Modabari, Mahmoud (1991) Biography and Poems of Poets Without Divans, First Edition, Tehran, Panos Publishing House.
- Naqvi, Seyyed Alireza (1347) "Persian Book Publishing Institutions in Pakistan", Hilal Publications, No. 80, pp. 11-21.
- Nasrabadi, Mohammad Tahir (1378) "Nasrabadi's Memoirs", introduction and correction by Mohsen Naji Nasrabadi, first edition, 2 volumes, Tehran, Asatir.
- Norouzi, Jamshid and others (2016) "The Printing Industry in the Subcontinent", Cultural History Studies (Research Paper of the Iranian History Association), Year 8, No. 30, pp. 127-154.
- Noshahi, Aref (2012) Bibliography of Persian Works Printed in the Subcontinent, 4 volumes, Volume 2, Tehran, Written Heritage.
- Ohadi Daqqi Baliani, Taqiuddin Mohammad (1989) Tazkirah Arafat al-Ashiqin and Arsat al-Arifin, edited by Mohsen Naji Nasrabadi, 7 volumes, First Edition, Tehran, Asatir.
- Rabi'ian (1380) "Tazkirah-e-Nawsi Dar Shab-e-Qara", Encyclopedia of Persian Literature in the Subcontinent, supervised by Hassan Anousheh, Part 1, Vol. 4, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance Publications, pp. 743-760.
- Raghیب al-Isfahani (502 AH) (beta) Al-Mufradat, research and recording by Mohammad Sayyid Gilani, Beirut, Dar al-Arifah.

Studies

Original Paper

Report and Review

- Rashidi, Aftab Rai Lakhnavi, (1976) Tazkirah Riaz al-Arifin, 2 volumes, Islamabad, Iran and Pakistan Research Center.
- Razi, Amin Ahmad (1378) Tazkirah Haft Al-Aqlim, edited by Seyyed Mohammad Reza Taheri (Hasrat), First Edition, 3 Volumes, Radio and Television Publications, Tehran.
- Saba, Molavi Mohammad Mozaffar Hossein (1343) Tazkir Roz Roshan, edited and annotated by Mohammad Hossein Roknzadeh Adamiyat, Tehran, Razi Library.
- Sadeghi Kebatdar (1948) Majma' al-Khawas, translated by Abdolrasoul Khayampour, first edition, Tabriz, Akhtar Shamal Printing House.
- Safa, Zabihullah (1994) History of Literature in Iran, 8 volumes, seventh edition, Tehran, Ferdows.
- Shafi'i Kadkani, Mohammad Reza (1382) "Social Psychology of Persian Poetry" (A Look at Pseudonyms) Bukhara Magazine, Volume 6, Number 2, Series 32, pp. 46-66.

معرفی تذکرة الشعراى محمد عبدالغنى مور / مؤ فرخ آبادى (ف ۱۹۱۶م)

مرتضى چرمگى عمرانى^۳   کریم نجفى برزگر^۴

از صفحه ۳۳ تا صفحه ۶۰ تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۳۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۱/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۱/۰۱

چکیده

تذکرة الشعراى مولانا محمد عبدالغنى فرخ آبادى (ف ۱۹۱۶م) جزو تذکرة‌هاى عمومى تحقیقى متأخر در شبه‌قاره به حساب مى‌آید که تاکنون ناشناخته مانده و بررسی نشده است. این کتاب را مى‌توان ذیل ارمغان اصفى دانست که در آن ذکر شاعرانى آمده و نمونه اشعار آنها در آن کتاب آورده شده است. این تذکرة، شرح حال ۱۰۲۷ شاعر است که به صورت جدول و بر اساس تخلص آنان به ترتیب الفبایى مرتب شده است. هدف ما در این مقاله، نگاهی مختصر به زندگى نویسنده و بررسی محتوایى تذکرة الشعراى اوست. اهمیت این تذکرة از این جهت است که نویسنده در عین ایجاز، شرح حال شعرا را در حد یک جمله تا یک پاراگراف، بر اساس تخلص، نام، سال وفات، وطن، مُلک و عهد طبقه‌بندی کرده است؛ بر همین اساس، دادن اطلاعات مفیدی همچون: حسب و نسب شاعران، ذکر ماده تاریخ مرگ اغلب آنان و ذکر سفرها از دیگر ویژگی‌های این تذکرة است که در دیگر تذکرة‌ها کمتر به آن توجه شده است. به‌رغم کثرت نام شاعران، این تذکرة را با تسامح مى‌توان مختصرترین کتاب تذکرة فارسی به صورت جدول دانست که صرفاً بر اساس اطلاعات تاریخی و مستند فراهم آمده است.

کلمات کلیدی: تذکرة الشعرا، محمد عبدالغنى فرخ آبادى، ارمغان اصفى، شبه قاره.

Cite this article: Charmegi omrani, Mortaza; Najafi barzegar, Karim. (2023) Introducing Muhammad Abdul Ghani Moura Farrokhhabadi. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskhah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). vol-3, Issue-2-1, 33-60. <https://doi.org/10.22034/crc.2023.166800>

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. momrani@pnu.ac.ir (نویسنده مسؤول)

۴. دانشیار گروه تاریخ. دانشگاه تهران. تهران. ایران. K.najafibarzegar@ut.ac.ir

مقدمه

تذکره بر وزن تکمله از ریشه ذکر در قرآن کریم به معنی «آنچه بدان چیزی را به یاد آورند» (الاصفهانی، ۵۰۲ق: ذیل ذکر) آمده است. تذکره «اصطلاحاً به کتابی گفته می‌شود که حاوی یاد و نام و احوال و آثار مشاهیر و نامداران رشته‌های مختلف علوم باشد» (فتوحی، ۱۳۸۷: ۱۹۱؛ همو ۱۳۸۶: ۳۰۲/۲). نیز عنوان کتاب‌هایی که در «شرح احوال و آثار شعرا و ادبا و... که نمونه‌هایی از شعر آنها را در بردارد» (مجددی و قاسمی، ۱۳۸۷: ۲/۱۱۰۸؛ مسعودی، ۱۳۸۵: ۷۱۶/۱۴، ربیعیان، ۱۳۸۰: ۷۴۳/۱ نیز دهخدا، ۱۳۷۷: ۵۱۴/۱۴) تحت عنوان کلی تذکره از آنها یاد می‌کنند. شاید بتوان گفت نویسندگان شبه‌قاره «در دو زمینه بر ادیبان ایران برتری یافته‌اند، یکی در امر تدوین فرهنگنامه و لغت و قواعد زبان فارسی و دیگری در ثبت احوال و اخبار شاعران فارسی زبان ...» (تقریظ خانلری بر کتاب تذکره‌نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۱۳۴۶: ۱۴). تذکره‌نویسی در شبه‌قاره به لحاظ تاریخی به دوره‌های مختلفی تقسیم می‌شود که آن دوره‌ها به اختصار به این قرارند: (۱) از شروع حکومت مسلمانان در هند. (۲) از آغاز سلطنت بابرین در ۹۷۲ق تا پایان حکومت شاه جهان. (۳) از جلوس اورنگ زیب تا شروع حکومت انگلیسی‌ها. (۴) از شروع حکومت انگلیسی‌ها تا ۱۹۳۰م. (۵) از ۱۹۳۰م تا به حال» (مجددی و قاسمی، ۱۱۱۰/۲؛ مسعودی، ۱۳۸۵: ۷۲۰/۱۴) که تذکره مورد بررسی، جزو تذکره‌های متأخر در شبه‌قاره (دوره چهارم) به حساب می‌آید. «درین دوره، مظاهر حضور فرهنگ انگلیسی در ارکان فرهنگ هندی رسوخ می‌یابد و زبان انگلیسی به عنوان زبان اداری مطرح می‌شود. هرچند زبان فارسی هنوز رونق دارد؛ اما ظهور زبان انگلیسی و زبان‌های محلی کمی از رواج زبان فارسی کاست. پررونق‌ترین حوزه‌های فرهنگی این دوران، بهوپال و حیدرآباد دکن است» (مجددی و قاسمی، ۱۳۸۷: ۱۱۱۰/۲) از قضا تذکره عبدالغنی هم در آن سامان تدوین یافته است. هدف ما در این مقاله، نگاهی به زندگی مؤلف، شرح حال او و معرفی و اهمیت این تذکره کمتر شناخته شده است.

پیشینه تحقیق

درباره تذکره مورد بررسی و مؤلف آن، جدای از دو اثر او که سال‌های ۱۹۰۴م (ارمغان آصفی) و ۱۹۱۶م (کتاب مورد بررسی) به ترتیب در آگره و علیگره به صورت چاپ سنگی و با نظارت پسرش عبدالحمید خان چاپ شده، کتاب تذکره‌نویسی فارسی در هند و پاکستان از سیدعلیرضا نقوی است که به اختصار درباره این تذکره اطلاعاتی آورده است (نقوی، ۱۳۴۷: ۶۴۳). نیز آقای ربیعیان در دانشنامه ادب فارسی، همان گفته‌های نقوی را در سه سطر آورده است (ربیعیان، ۱۳۸۰: ۷۵۶/۱). سه دیگر، گزارش مختصری ذیل مدخل «غنی مو فرخ آبادی» در دانشنامه

ادب فارسی از آقای برزگر آورده شده است (برزگر، ۱۳۸۰: ۱۹۰۲/۴).

نگاهی به زندگی مؤلف

«شرح حال مؤلف در هیچ کتابی نیامده است» (نقوی، ۱۳۴۶: ۶۴۷). در «تذکره / تذکره الشعرا» مورد بررسی هم، بنا بر مقدمه‌ای که عبدالحمید خان - پسر مؤلف - بر آن نگاشته، هیچ اسمی از نویسنده کتاب نیامده، اما در ابتدای کتاب ارمغان آصفی، نویسنده خود را «محمد عبدالغنی مور / مئو فرخ آبادی» نامیده است (ارمغان آصفی، ۱۹۰۴م: ۳). برخی معاصران تخلص او را «غنی مو فرخ آبادی» (نقوی: ۶۴۳؛ برزگر، ۱۳۸۰: ۱۹۰۲/۴) که با توجه به اینکه نویسنده، نام کامل خود را در ابتدای ارمغان آصفی آورده، مئو / مور فرخ آبادی درست‌تر به نظر می‌رسد.

«محمد عبدالغنی خان پسر محمد میر پسر نصرت میر پسر فتح میر افغانی در فرخ آباد زاده شد و در همان جا برآمد. نزد مفتی لطف الله بن اسدالله پلکتهتی درس خواند و در روستای بهیکن پور از توابع علیگر به تدریس پرداخت (برزگر، ۱۳۸۰: ۱۹۰۲/۴). از توصیفات که عبدالحمید خان در مقدمه تذکره درباره پدرش آورده، معلوم می‌شود از استادان بنام و صاحب‌نظر در علوم متداول روزگار خود بوده و به زبان فارسی و عربی تسلط کامل داشته است؛ فارسی‌دانی مؤلف از مقدمه منشیه‌ای که او در ابتدای ارمغان آصفی آورده، آشکار است. محمد عبدالغنی در آغاز ارمغان آصفی، خود را «مدرّس عربی مدرسه فوقانیّه سرکار عالی حیدر آباد» خوانده است (ارمغان آصفی، ۱۹۰۴م: ۷). او در همان مقدمه، اظهار ارادتی می‌کند به استادان خود یعنی مولانا لطف الله و مولوی محمد عبدالقادر که «علوم و دروس عقلیه و نقلیه و افاده متون عربیه را از محضر ایشان» فراگرفته است (همان: ۴). عبدالغنی سپس «به همراه مفتی لطف الله به حیدر آباد دکن رفت و چندی ریاست بخش عربی مدرسه فوقانیّه حیدرآباد را بر عهده داشت» (برزگر، ۱۳۸۰: ۱۹۰۲/۴).

سال تولد مولانا محمد عبدالغنی فرخ آبادی دانسته نیست؛ «عمر آن جناب به شصت سال رسیده بود» (همان: ۱۹۰۲) اما سال فوت او بنا بر گزارشی که پسرش - عبدالحمید خان - در ابتدای تذکره الشعرا آورده «پانزدهم اکتبر ۱۹۱۶م / ۱۳۳۵ق» (مقدمه تذکره الشعرا، ۱۹۱۶م: ۲) دعوت حق را لبیک گفته است.

آثار

از مقدمه‌ای که عبدالحمید خان بر تذکره الشعرا نگاشته، معلوم می‌شود مولانا محمد عبدالغنی جدای از این تذکره، دو کتاب دیگر به نام‌های ارمغان آصفی و حواری العرب هم داشته است (همان: ۱). برخی دیوان اشعاری به فارسی را هم به او نسبت داده‌اند (برزگر، ۱۳۸۰: ۱۹۰۲/۴).

- جواز العرب

موضوع این کتاب «درباره اصطلاحات عربی و شرح آن به زبان اردو که در انستی تیوت پرس علیگره چاپ شده است» (نقوی، ۱۳۴۷: ۶۴۴؛ برزگر، ۱۳۸۰: ۱۹۰۲/۴).

- ارمغان آصفی

«فرهنگ اصطلاحات (دستور) فارسی است که برای هر اصطلاح به اشعار شعرای نسبتاً معروف استناد شده است که ذکرشان در تذکره‌الشعراي مورد بحث آورده شده است» (نقوی، ۱۳۴۷: ۶۴۳؛ برزگر، ۱۳۸۰: ۱۹۰۲/۴)

این کتاب بنا بر مقدمه‌ای که مؤلف بر آن نگاشته، در سال ۱۲۹۲ ق نوشته شده است. «در سنه هزار و دو صد و نود دو هجری اتفاق بیاضش افتاد و رعایت اعداد و هدیه خدمت و اعداد سنین هجرت ارمغان نام نهاد» (مقدمه ارمغان آصفی، ۱۹۰۴م: ۸) و از قصیده مدحیه و اشعار دیگری که در دیباچه کتاب آورده، آن را به سپهسالار مظفرالممالک نواب میر محبوب علیخان بهادر - پادشاه دکن - پیشکش کرده و آن را ارمغان آصفی نامیده است. الهی تا جهان باشد نگهدار این جهانبان را نظام‌الملک آصفجاه محبوب علیخان را (همان: ۱)

شیوه تألیف ارمغان آصفی

در مقدمه‌ای که مؤلف بر ارمغان آصفی نوشته، می‌گوید:

«این کتاب مشتمل بر دو باب است و هر یکی را طرز تألیفی از دیگر جداست. در نخستین باب، به خانه اول ذکر لغات به ترتیب حروف تهجی و در خانه دوم بیان مصادر به ترتیب مذکور است و در خانه سوم شعری یا فقره نثری و در خانه چهارم بین المصراعین حرف صله مرقوم می‌گردد تا معلوم شود که فلان لغت با فلان مصدر و مشتق به حرف فلانی بدین طریق مستعمل است و در خانه پنجم که خاتمه شعر است تخلص شاعر و ذکر وطنش ایراد می‌یابد و در باب دوم به خانه اول ذکر مصادر به ترتیب ابجد ایراد یافته و جمله معانی هر مصدر چه حقیقت و چه مجاز در پهلوی آن مصدر نوشته شد و در خانه دوم همان معنی به تفصیل بر نگاشته و در خانه سوم هر لغتی که با معنی کذائی آن مصدر مستعمل است ضبط نموده و در خانه چهارم شاهد استعمالش از کلام اساتذ به تصریح اسامی آورده و در میان هر دو مصراع حرف صله مذکور گشته تا پیدا گردد که فلان مصدر با لغت فلانی و چنان حرف صله استعمال توان نمود. بالجمله غایت باب اول این است که این لغت را با فلان مصدر ترکیب باید و غرض از باب دوم اینکه مصدر را با فلان لغت استعمال توان کرد...» (همان: صص ۷ و ۸).

این کتاب در زمان حیات مؤلف و به وسیله پسرش - محمد عبدالحمید خان - به سال ۱۹۰۴ م در مطبع قادری شهر آگره به چاپ رسیده است و بار دیگر به سال ۱۳۲۵ ق در مطبع اکبری آگره به تصحیح عبدالحمید خان و اهتمام مجیدالدین احمد طبع شد.

تذکره / تذکره الشعرا

قبل از برشمردن ویژگی‌های ظاهری و محتوایی تذکره مورد بررسی، به ذکر انواع تذکره می‌پردازیم: به طور کلی تذکره‌ها را به دو دسته تقسیم کرده‌اند: یکی، تذکره‌های عمومی که شامل همه شاعران تاریخ ادبی ایران تا زمان نویسنده می‌شود و دسته دوم، تذکره‌های تخصصی که به گروه خاصی از شاعران می‌پردازند و انواع مختلف دارند: «مانند تذکره‌های عصری، تذکره‌های محلی، تذکره‌های معاصران، تذکره‌های زنان ... تذکره‌های قومی، تذکره‌های شاعران مشاغل ...» (محبوب، ۱۳۴۹: ۶۱۷؛ فتوحی، ۱۳۸۷: ۱۹۴؛ همو، ۱۳۸۶: ۳۰۲/۲؛ ربیعیان، ۱۳۸۰: ۷۴۳/۱) تذکره عبدالغنی از آن جهت که شامل همه شاعران زبان فارسی از سده سوم و چهارم تا روزگار مؤلف است، جزو تذکره‌های عمومی به حساب می‌آید.

از آنجا که این تذکره در اواخر حیات شاعر به چاپ رسیده است، طبیعتاً نسخه خطی ای از آن موجود نیست و نسخه چاپ سنگی این کتاب در حکم نسخه خطی تلقی می‌شود. گزارشی هم که استاد عارف نوشاهی در جلد دوم «کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره» آورده، گفته ما را تأیید می‌کند (نوشاهی، ۱۳۹۱: ۱۴۷۷/۲).

ویژگی‌های ظاهری نسخه چاپ سنگی

تعداد اوراق این تذکره: ۱۴۶ صفحه ۱۸ سطری است. نوع خط: نستعلیق؛ آغاز نسخه چاپ سنگی: باب الالف: در شرح حال «لطف‌علی بیگ آذر» آغاز می‌شود. انجام نسخه چاپ سنگی: باب یاء: در شرح حال «محمد یوسف» خاتمه می‌یابد.

این تذکره در مطبعه انستی تیوت‌گرت علیگره در اول اکتبر ۱۹۱۶ م برابر با ۱۳۴۴ ق به اهتمام محمد مقتدی خان شروانی و با مقدمه عبدالحمیدخان - پسر مؤلف - و بدون نمایه اسامی شعرا به چاپ رسیده است. علیگره شهری در ایالت اوتارپرادش است که مطبعه‌های فراوانی در آن وجود داشته است. ظاهراً سه مطبعه در این شهر از اهمیت به سزایی برخوردار بودند که عبارت است از: «مطبعه شروانی پرینتینگ پرس، مسلم یونیورسیتی پرس، انیستیتوکالج علیگره» (نقوی، ۱۳۴۷: ۱۲) دیگر مطبعه‌های این شهر عبارت است از: «احسن المطابع، لیتوکلرپرنترز، مسلم ایجوکیشنل پرس، مطبع احمدی و مطبع ریاض‌هند» (قاسمی، شریف حسین، ۱۳۷۲: صص ۳۲۷-۳۱۰) که تذکره الشعرا و حوار العرب عبدالغنی هم در همین چاپخانه کالج علیگره به چاپ رسیده است. البته

بانیان زیادی در شبه‌قاره در احیا و نشر کتب چاپ سنگی نقش داشته‌اند که یکی از آنان، همین محمد مقتدی خان شروانی است که چاپخانه‌ای هم در علیگره داشته است. «در آگرا هم مطبعه‌های قادری، کاشانه ادب، مفید عام پریس، اعجاز محمدی، مطبع ابوالعالی، هند پریس و ستاره هند پریس...» (قاسمی، شریف حسین، ۱۳۷۲: صص ۲۱۲-۲۳۷؛ نقوی، ۱۳۴۷: ۱۲؛ غروی، ۱۳۵۰: ۲۶) بودند که بسیاری از کتب فارسی را به چاپ رساندند. کتاب ارمغان آصفی عبدالغنی هم در مطبعه قادری آگره به سال ۱۹۰۴م به چاپ رسیده است.

درباره چاپ کتب فارسی در شبه‌قاره باید گفت این کار تا حدود زیادی مرهون انجمن آسیایی بنگال، انجمن آسیایی کلکته و کمپانی هند شرقی بود. «نقش این انجمن‌ها در شناسایی، معرفی و چاپ آثار فارسی را نمی‌توان نادیده گرفت» (نوروزی و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۳۳؛ همو، ۱۳۹۵: ۱/۴، ۳۳۶). «انجمن بنگال در سال ۱۷۸۴م توسط سر ویلیام جونز، شرق شناس بزرگ انگلیس تأسیس شد» (غروی، ۱۳۵۰: ۲۱). علاوه بر انجمن‌های فوق «با تأسیس «کالج فورت ویلیام» و چاپخانه آن به عنوان مرکز مطالعات شرق شناسی، دوره جدیدی در حوزه انتشارات چاپخانه کمپانی هند شرقی بریتانیا آغاز شد. تمرکز چاپخانه این کالج نیز بر انتشار آثار به زبان‌های فارسی، اردو و عربی بود» (نوروزی و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۳۴). «در واقع چاپ عربی، اردو و فارسی در هندوستان در کلکته و تحت نظر کمپانی هند شرقی آغاز شد. در میان این سه زبان، فارسی برای منافع کمپانی اولویت داشت. در ابتدا برخی آثار زبان‌شناختی نیز برای تسلط کارکنان کمپانی به زبان فارسی به چاپ رسید» (دانشنامه جهان اسلام، ۱۳۸۶: ۱۱/۶۲۸). شروع چاپ نخستین کتاب‌های فارسی در هند را باید اواخر قرن هجدهم و اوایل قرن نوزدهم دانست. «در طی قرن نوزدهم به تدریج بخش بزرگ میراث فرهنگی ایران در هند یعنی کتب خطی به دو روش سربی و سنگی منتشر شد» (غروی، ۱۳۵۰: ۱) بسیاری از آثار فارسی برای اولین بار در چاپخانه‌های شبه‌قاره به چاپ رسید و «می‌توان گفت که تقریباً کلیه شاهکارهای کلاسیک ادبیات فارسی قبل از ایران در هندوستان به چاپ رسیده و اولین چاپخانه چاپ سنگی در کلکته تأسیس شد» (معروفی، ۱۳۸۷: ۷) «به طور کلی در بیشتر شهرهای هند مانند: بمبئی، لکهنو، کانپور، لاهور، کلکته، آگره، الله‌آباد، اجمیر، بهوپال، علیگره، کراچی و پیشاور... مطبعه چاپ سنگی وجود داشت» (آراسته و فریدونی، ۱۳۹۱: ۲).

باری برای آشنایی بیشتر با صنعت چاپ، چاپخانه‌ها و انتشار کتب فارسی در شبه‌قاره (ن.ک: قاسمی، شریف حسین (۱۳۷۲) فهرست چاپخانه‌های شبه‌قاره هند، مجله قند پارسی، ش ۶، صص ۲۱۰-۲۳۷؛ نقوی، شهریار (۱۳۴۷) موسسات چاپ کتب فارسی در پاکستان، نشریه هلال، ش ۸۰، صص ۱۱-۲۱؛ G.W.shaw (۱۳۸۶) چاپ و چاپخانه در هند دوره اسلامی، ترجمه ابراهیم موسی‌پور، دانشنامه جهان اسلام، جلد ۱۱، صص ۶۲۷-۶۳۰

؛ نوروزی، جمشید و دیگران (۱۳۹۵) صنعت چاپ در شبه‌قاره، نشریه مطالعات تاریخ فرهنگی، سال هشتم، شماره سی‌ام، صص ۱۲۷-۱۵۴؛ همو (۱۳۹۵) چاپ و چاپخانه، دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره، جلد ۴، صص ۳۳۰-۳۳۹؛ ریحانه خاتون (۱۳۸۴) چاپ و چاپخانه در شبه‌قاره، دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره، جلد ۲، صص ۱۲۳۳-۱۲۳۵).

انگیزه مؤلف از تدوین این تذکره

اهداف و انگیزه‌های نگارش تذکره‌ها متفاوت بوده است. برخی از آنها عبارت است از: (۱) تفنن ادبی با گلچین اشعار و زندگی شاعران (۲) کسب نام و آوازه در میان هم‌روزگاران (۳) درخواست و تشویق پادشاهان. (۵) ارادت به اعضای یک فرقه یا گروه خاص (۶) رقابت با تذکره‌نویسان و جواب‌گویی به آنها (۷) طرح یک موضوع یا نوع ادبی که مورد توجه و علاقه مؤلف است» (فتوحی، ۱۹۵: ۱۳۸۷؛ ربیعان، ۱۳۸۰: ۱/ ۷۴۳). اگر بخواهیم تذکره‌الشعراى عبدالغنى را در یکی از موارد فوق بگنجانیم، شاید مورد آخر پذیرفتنی باشد؛ زیرا مؤلف آن گونه که در ادامه خواهد آمد، این تذکره را صرفاً به ذکر شاعرانی اختصاص داده که شاهد شعری آنان را در کتاب ارمغان آصفی آورده است.

هرچند برخی از معاصران این تذکره را «جزو نهم ارمغان آصفی» (فتوحی، ۱۳۸۷: ۲۹۲؛ ربیعان، ۱۳۸۰: ۱/ ۷۵۶) دانسته‌اند، اما با توجه به اینکه ارمغان در هشت جلد مجزا چاپ شده و در روی جلد چاپ سنگی این تذکره، جزو نهم ارمغان قید نشده، این گفته قابل تردید است. دیگر اینکه در مقدمه این تذکره هم که پس از مرگ مؤلف، توسط پسرش - عبدالحمید خان - به زبان اردو نوشته شده، دو جا از نام این کتاب با عنوان مستقل «تذکره و تذکره الشعرا» یاد کرده است (عبدالغنی، ۱۹۱۶م: صص ۱-۲). حسب گفته نویسنده مقدمه، خیال تألیف این تذکره «در اثنای تألیف ارمغان آصفی به ذهن مؤلف آمده» (همان: ۸) و او در پی تألیف این کتاب برآمده است. «در سال ۱۳۰۰ ق/ ۱۸۸۳ م این خیال عملی شد و یک طرح جدول اسامی و تخلص شعرا آماده شد» (همان: ۳). ظاهراً مقدمات این تذکره در سال ۱۳۰۰ ق/ ۱۸۸۳ م شروع شده و «به سال ۱۹۱۰ م مقابله و تألیف آن به پایان رسیده است» (همان: ۴). عبدالحمید خان درباره چرایی و انگیزه تألیف این تذکره توسط پدرش می‌گوید: «چون تذکره‌های پیشین معمولاً وصف شعرا تا حد اغراق است و اطلاعات تاریخی مصداق قطره در دریاست» (همان: ۳) پدرش تصمیم گرفته، تذکره‌ای با ویژگی‌هایی که در ادامه خواهد آمد تألیف کند. «تذکره‌های فارسی از حیث اصالت و سندیت نیز دو دسته‌اند: یکی تذکره‌های تحقیقی که در ثبت و ضبط مطالب به مستندسازی و تتبع و تحقیق توجه

داشته‌اند و شرح حال معاصران را از خود آنها می‌گرفته‌اند و دوم تذکره‌های تقلیدی که به رونویسی مواد دیگر تذکره‌ها پرداخته یا شیفته لفاظی و افسانه‌سازی بوده‌اند» (فتوحی، ۱۳۸۷: ۱۹۵) تذکره مورد بررسی را می‌توان بر اساس مستندات موجود در مقدمه تذکره و مطالبی که در مقدمه ارمغان آصفی آورده شده، جزو تذکره‌های تحقیقی به شمار آورد؛ زیرا عبدالحمیدخان هم که در ادامه مقدمه به کامل نبودن احوال برخی از شاعران اشارتی کرده، اهمیت این تذکره را از این جهت دانسته که در آن «زندگی‌نامه شاعران، صرفاً بر اساس اطلاعات تاریخی مرتب شده، همچنین توضیح داده که هرگاه اختلاف نظری در امری وجود داشته، مؤلف نظری را پذیرفته که اکثریت تذکره نویسان با آن موافقت داشته‌اند» (عبدالغنی، ۱۹۱۶م: ۴؛ نیز نقوی، ۱۳۴۶: ۶۴۶). از محتوای این تذکره هم می‌توان فهمید که مؤلف در شرح حال شاعران، همچون دیگر صاحبان تذکره به کلی‌گویی‌های معمول آنان نپرداخته و در شرح حال معاصران هم، از خود آنان اطلاعاتی فراهم آورده است.

«تذکره‌های اولیه از لحاظ دقت و اعتبار اطلاعات، چندان موثق نبودند، زیرا غالباً به افسانه‌پردازی علاقه بیشتری داشتند تا به نگارش واقعیت‌های تاریخی» (فتوحی، ۱۳۸۷: ۱۹۶). ما این دقت و اعتبار اطلاعات در تذکره مورد بحث را با توجه به گزارش‌های پراکنده‌ای که از مقدمه این کتاب برمی‌آید، متوجه می‌شویم. مؤلف به دلیل «بیماری وضعف جسمی، در سال ۱۹۰۷م، مقاله تذکره‌ها را بر عهده پسرش - عبدالحمیدخان - گذاشته» (عبدالغنی، ۱۹۱۶م: ۴) و او هم برای نوشتن این تذکره، جدای از منابع تاریخی، تذکره‌های فراوانی را به عنوان مآخذ خود یاد کرده است؛ تذکره‌هایی همچون: «لباب‌الباب، مجمع‌الفصحا، کلمات‌الشعرا، تذکره بی‌نظیر، لطایف‌الخیال، نتایج‌الافکار، تذکره دولت‌شاه سمرقندی، فانوس خیال، تذکره حسین‌دوست، آتشکده، خزانه‌عامره و ریاض‌الشعرا» (همان: ۴) به عنوان مآخذ اصلی او برای تألیف این تذکره بوده‌اند.

شیوه تدوین

از گزارشی که عبدالغنی در مقدمه ارمغان آصفی (ص ۸) و پسرش در مقدمه تذکره (ص ۱) آورده، احتمال اینکه این تذکره ادامه و ذیل ارمغان آصفی باشد، تقویت می‌شود؛ به عبارت دیگر در این تذکره، ذکر شاعرانی آورده شده که نمونه اشعار آنها در ارمغان آصفی به عنوان شاهد مثال آورده شده است. نقوی هم در پانویس صفحه ۶۴۴ کتاب تذکره‌نویسی این احتمال را تأیید کرده است:

«در پشت صفحه اول تذکره الشعرا چاپ علی‌گره تحت آگهی ارمغان آصفی این عبارت به اردو آمده که ترجمه آن این‌گونه است: مؤلف این تذکره در تألیف معروف خود به نام ارمغان آصفی برای هر اصطلاح اشعاری را از اساتید

مسلم که در این کتاب (تذکره الشعرا) مذکورند به عنوان مستند شاهد آورده است و از اینجا بعضی به این فکر افتاده‌اند که این تذکره مشتمل است منحصر بر ذکر شعری که مؤلف در فرهنگ (ارمغان آصفی) اشعار آنان را نقل کرده و ظاهراً این عقیده صحیح است چون مؤلف بر خلاف رسم تذکره نویسان اشعار شعرا را در این تذکره اصلاً نیاورده چون قبلاً در ارمغان آصفی نقل کرده بود و بنابراین تکرار آن در تذکره لازم نبود» (نقوی، ۱۳۴۷: ۶۴۴).

نویسنده در مقدمه ارمغان گوید:

«... بس که جماعتی از سخن‌سرایان ایران و گروهی از فارسی‌گویان هند که نام نامی ایشان در این صحیفه ذیل اشعار طراز تحریر می‌بندد با کمال شیوا زبانی و شیوه زباندانی طالع شهرت نداشتند، مشهور نام و شهره ایام نشدند، لاجرم مناسب افتاد که فهرست اسامی شعرا به قید سنین وفات و مساکن و مضافات و عهد ولایت و لات بر حروف تهجی نهاده آید تا مزید اطلاع از احوال ایشان نیز به سهولت دست دهد...» (ارمغان آصفی، ۱۹۰۴ م: ۸)

«تذکره‌ها معمولاً به ترتیب الفبایی تنظیم می‌شوند یا بر اساس نظم تاریخی به اعتبار سال درگذشت افراد یا دوره زندگی آنها، به اعتبار مکان‌ها و نواحی جغرافیایی، بر مبنای شغل، مشرب و مذهب، جنسیت...» (فتوحی، ۱۳۸۷: ۱۹۴؛ ربیعان، ۱۳۸۰: ۱/۷۴۳؛ مسعودی، ۱۳۸۵: ۱۴/۷۱۸). این تذکره در بردارنده شرح حال مختصر ۱۰۲۷ شاعر از قرن سوم و چهارم قمری تا روزگار مؤلف است که بر اساس تخلص آنان و به ترتیب حروف الفبا مرتب شده است. همان‌گونه که پیشتر گفته شد، آغاز تذکره با شرح حال «آذر بیگدلی» شروع و پایان آن با شرح حال «محمد یوسف» ختم می‌شود. «فهرست اسامی شعرا در هیچ جای کتاب نیامده حتی در اول یا آخر تذکره چاپ شده هم مذکور نیست» (نقوی، ۱۳۴۷: ۶۴۷). این تذکره جزو تذکره‌های عمومی و از لحاظ اصالت متن، از تذکره‌هایی است که طبق گفته مؤلف، اغلب مطالب آن از تذکره‌های دیگر، گردآوری شده است. سبک انشای «مؤلف ساده و غیر مصنوع است، اما با زبان امروزه ایران فرق دارد» (همان: ۶۴۶).

مهم‌ترین مزیت این تذکره که پسر مؤلف هم به آن اشاره کرده، شرح حال شاعران، بر اساس اطلاعات صرفاً تاریخی است که توانسته براساس منابع اصیل و تذکره‌هایی که در دسترس او بوده و از آنها نام هم برده، استفاده کند؛ بنابراین مهم‌ترین ویژگی این تذکره، اصالت و سندیت اطلاعات آورده شده در شرح حال مختصر شعراست. برای نمونه، به معرفی یک تن از شعرای کمتر شناخته شده این تذکره می‌پردازیم. سپس گزارش عبدالغنی را با گزارش دیگر تذکره‌ها درباره آن شاعر، بررسی و مقایسه می‌کنیم.

قاضی یحیی لاهیجی/گیلانی

«تخلص: یحیی / نام: قاضی یحیی / سنه وفات: ۹۵۳ق / وطن: لاهیجان / ملک: طبرستان / عهد: صاحبقران ثانی شاهجهان والی هند. // قاضی یحیی از افضل زمان بود، مدتی مدید در کاشان سکونت داشت پس به هند آمد. شاه جهان در حق وی تفضلات فرمود، باز به کاشان رفت و همان جا وفات یافت» (تذکره عبدالغنی، ۱۹۱۶م: ۱۴۵)

چون بنای عبدالغنی در شرح حال شعرا، بنا بر اختصار و آوردن اطلاعات صرفاً تاریخی و نیز پرهیز از کلی‌گویی‌های صاحبان تذکره بوده، گزارش‌های او درباره آنان، کمتر بوی کلی‌گویی و بالطبع اشتباهات دیگر تذکره‌هاست. شرح حال قاضی یحیی در دیگر تذکره‌ها به این قرار است:

تقی‌الدین اوحدی در عرفات العاشقین در اوصاف طبع او گوید: «محبی اموات معانی، علیای سخندانی، قاضی محکمه کامل بیانی، قاضی یحیی گیلانی، به غایت عالی فطرت، بلند همت، درست طبیعت، فاضل کامل و معروف مشهور است. هوای طبعش آتش در جان شعله ایمن زده و گوهر نظمش آب رخ چشمه خضر بر خاک راه ریخته، خوش طرز، نمکین کلام، نازک ادا، شیرین بیان است. از جمیع اهل عصر خود به مزید حالات ممتاز و سرافراز بوده و وی برادر زاده قاضی عبدالله یقینی لاهیجی است. اشعارش قریب دو هزار بیت مدون دیدم» (عرفات العاشقین، ۱۳۸۸: ۴۱۹۱).

شیخ احمد علی خان درباره او گوید: «وی برادر زاده قاضی عبدالله یقینی است. فاضل و دانشمند بود و در زمان فرخنده عنوان شاه جهان به هند آمده. آن پادشاه انجم سپاه، تفضلات پادشاهانه به حال او مبذول داشته، صاحب ثروت گردید. باز به ولایت رفت. چون او سکونت در کاشان اختیار کرده لهذا به کاشانی شهرت گرفته و او در غزل بی بدل است. اشعارش نهایت خوب و بامزه و روان واقع شده...» (تذکره مخزن الغرائب، ۱۹۹۴م: ۵ / ۷۸۸).

سراج‌الدین علیخان آرزو گوید: «از لاهجان بود. بسیار به مزه می‌گفت. و نصرآبادی را در اشعار یحیی گیلانی و کاشی اشتباه افتاده. شعر کاشی را به نام گیلانی نوشته...» (تذکره مجمع النفائس، ۲۰۰۶م: ۳ / ۱۸۵۹)

نصرآبادی گوید: «از لاهیجان است، اما چون در کاشان بسیار بوده به کاشی شهرت دارد. بعد از سی سال از این ولایت دلگیر شده، به هند رفته، اعتباری به خدمت شاه جهان به هم رسانیده، در اواخر به منصب کتابداری سرافراز شده، بعد از مدتی به کاشان آمده. مرحوم ملا صبحی می‌گفت که بعد از هند او را در کاشان دیدم با وجود پیری در کمال شوخی و مسرت بوده...» (تذکره نصرآبادی، ۱۳۷۸: ۱ / ۳۴۶).

رضا قلی‌خان هدایت گوید: «از فضلا و علمای زمان خود ممتاز و بین الخواص و العوام با اعزاز. مدتی در کاشان

و مدتی در دهلی و هندوستان توقّف داشته و در شغل قضا، لوای شهرت افراشته. آخر از هند به کاشان مراجعت کرد و در سنه ۹۵۳ ق وفات یافت. غرض از محققین و فضلا محسوب می‌شد و خالی از حالی نبود...» (تذکره ریاض العارفین، ۱۳۸۸: ۴۹۶)

صادقی کتابدار گوید: «مولانا یحیی از اهل گیلان و شخصی خوش مشرب و آدمی شیوه است. علوم لازمه را تحصیل کرده و از سخنان نو بهرمند و اشعارش دلپسند می‌باشد...» (تذکره مجمع الخواص، ۱۳۲۷: ۱۸۴)

آفتاب رای لکهنوی گوید: «یحیی که از قضات گیلان و برادر زاده قاضی عبدالله «یقینی» و از کثرت سکونت کاشان به کاشانی معروف شده، وفات ۹۵۳ ق...» (تذکره ریاض العارفین، ۱۹۸۲ م: ۲ / ۳۴۹)

رازی گوید: «برادر زاده قاضی عبدالله یقینی بوده و ورای فضیلت و طور شاعری، حالت پسندیده و صفات سنجیده بسیار داشته... و او در عنفوان جوانی از سر فراغت و کامرانی برخاسته و به زی اهل تصوف درآمد و چند اربعین برآورد و ریاضات شگرف کشید و گاهی بنا بر علاوه کمال یا ستر احوال به گفتن اشعار مبادرت جست، این نوع لالی آبدار از بحر اندیشه به ساحل وکنار می‌افکند...» (تذکره هفت اقلیم، ۱۳۷۸: ۲ / ۱۲۹۷)

مولوی محمد مظفر حسین صبا درباره قاضی یحیی گوید: «قاضی میر یحیی لاهیجی عالم و فاضل صوفی مشرب، از طبقه نور بخشیه بود و به منصب قضای لاهیجان می‌پرداخت. به دهلی وارد گشته، به کتابداری پادشاهی سرفرازی یافت و بعد از مدتی از هند به کاشان رسیده، طرح توطن انداخت و در سنه ثانی یا ثالث و خمسین از مئه عاشره از این عالم در گذشت...» (تذکره روز روشن، ۱۳۴۳: ۹۴۲).

گوپاموی در تذکره خود گوید: «دیباجه صحیفه نکته سنجی، قاضی یحیی لاهیجی که از طبقه مشایخ نور بخشیه است، از علوم ظاهری بهره وافی داشته و در فنون نظم مهارت کافی. در دارالعالفیت هند به عهده کتابداری سرکار شاهی بود. آخر در کاشان رنگ توطن ریخت و همانجا در سنه اثنین و خمسین و تسع مئه رشته حیاتش گسیخت...» (تذکره نتایج الافکار، ۱۳۸۷: ۷۹۹).

آذر در باب او گوید: «قاضی یحیی از علوم ظاهری بهره مند و اشعارش دلپسند؛ برادر زاده قاضی عبدالله است مدتی در هندوستان در خدمت پادشاه به منصب کتابداری سرکار سرافراز بوده، آخر الامر در دارالمؤمنین کاشان متوطن...» (آتشکده آذر، ۱۳۳۷: ۱۶۹).

از مقایسه گزارش‌هایی که عبدالغنی و تذکره‌نویسان درباره قاضی یحیی لاهیجی آورده‌اند، چند نکته مهم به دست می‌آید: اول اینکه، بنای عبدالغنی در نقل گزارش‌ها بر اختصار است، دوم اینکه، او سعی کرده گزارش‌هایی صرفاً تاریخی را درباره شاعران بیاورد بدون آوردن اغراق‌های معمول دیگر تذکره‌نویسان؛ سه‌دیگر اینکه بنای

عبدالغنی در دادن گزارش شاعران، موافقتِ اکثریتِ تذکره نویسان، در موارد مورد اختلاف است؛ وگرنه آن گزارش را نقل نمی‌کند. فی‌المثل در باب اینکه قاضی یحیی در هند، منصب کتابداری داشته یا نه، چون این گزارش، مطابق قول اکثریت تذکره نویسان نبوده، از آوردن آن خودداری کرده است. صاحبان تذکره‌های نصرآبادی، روزروشن، نتایج‌الافکار و آتشکده به این شغل اشاره کرده اما تذکره‌های عرفات، مخزن الغرائب، مجمع‌النفایس، ریاض‌العارفین هدایت، مجمع‌الخواص، ریاض‌العارفین آفتاب‌رای و هفت‌اقلیم اشاره‌ای نکرده‌اند؛ و جالب اینکه هدایت، منصب قضاوت را در هند برای او آورده است. نکته دیگری که درباره منصب کتابداری قاضی یحیی محل تردید است، این است که این شغل را به «یحیی کاشانی» نسبت داده‌اند نه یحیی لاهیجی (ریاض‌العارفین، ۱۹۸۲م: ۲/۳۴۹) سراج‌الدین علیخان آرزو هم این تشابه اسمی بین یحیی کاشانی و یحیی لاهیجی که اقامت طولانی در کاشان داشته، دلیل اشتباه نصرآبادی دانسته که اشعار یحیی کاشی را به یحیی لاهیجی نسبت داده است (تذکره مجمع‌النفائس، ۲۰۰۶: ۳/۱۸۵۹). نکته‌ای هم که تذکره نتایج‌الافکار درباره قاضی یحیی لاهیجی آورده و او را از طبقه نور بخشیه دانسته (تذکره نتایج‌الافکار، ۱۳۸۷: ۷۹۹) ظاهراً مبنایی ندارد و تذکره‌های دیگر به آن اشاره‌ای نکرده‌اند؛ طبق گفته تذکره خلاصه‌الاشعار «قاضی عبدالله یقینی - عموی قاضی یحیی - جزو فرقه نور بخشیه بوده» (تذکره خلاصه‌الاشعار، ۱۳۹۲: ۹۴) نه قاضی یحیی.

با توجه به مقایسه موارد فوق، به نظر می‌رسد عبدالغنی کاملاً آگاهانه، هیچ یک از گزارش‌های مشکوک و محل اختلاف سایر تذکره‌ها در شرح حال قاضی یحیی را در تذکره خود نیاورده و همین نیابردن گزارش‌های مشکوک و محل اختلاف، بر سندیتِ اطلاعات او درباره شاعران و اهمیتِ تذکره‌اش می‌افزاید. در ادامه به برخی از مزیت‌های دیگر این تذکره اشاره می‌شود:

-تخلص

«فلسفه پیدایش تخلص در شعر فارسی، هرچه باشد، آنچه مسلم است این است که در ادواری، تخلص یکی از ویژگی‌های اصلی شعر فارسی شده است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۲: ۵۰). مهم‌ترین ویژگی این تذکره، گردآوری شاعران بر اساس نام شاعرانه یا تخلص آنان بوده است. هرچند «جامعه‌شناسی تخلص‌های شعر فارسی و تحلیل آنها به شیوه آماری» (همان: ۵۴) در راستای موضوع این مقاله نیست، اما قطعاً می‌تواند نتایج مطلوبی به همراه داشته باشد.

جدول باب‌های این تذکره و بسامد تخلص شاعران هر باب در جدول زیر آمده است:

باب‌ها	تعداد	باب‌ها	تعداد	باب‌ها	تعداد	باب‌ها	تعداد	باب‌ها	تعداد
الف	۱۵۰	دال	۱۱	صاد	۲۸	فاء	۵۵	ن	۶۳
باء	۵۴	ذال	۷	ضاد	۳	ق	۳۲	و	۳۳
ثاء	۳	ر	۴۵	طاء	۲۰	ک	۴۲	هاء	۹
جیم	۳۱	ز	۱۰	ظاء	۵	گ	۴	یاء	۱۱
حاء	۵۵	س	۵۴	ع	۶۱	ل	۱۰	تاء	۲۱
خاء	۲۱	ش	۶۴	غ	۱۸	م	۱۰۷		

با توجه به جدول فوق، بیشترین بسامد تخلص در باب‌های الف و میم و کمترین بسامد در باب‌های ثاء و ضاد آمده است. از این تعداد تخلص مکرر، ۶۹۷ تخلص غیر تکراری است. بیشترین بسامد تخلص تکراری به ترتیب در تخلص‌های شرف (۱۱)، محمد (۱۰)، شمس (۹)، قاسم (۷) است. تخلص‌هایی همچون: اسیری، صفی، رضا و نظام هر کدام با بسامد (۶) و تخلص‌هایی مانند: احمد، بدیع، افضل، جلال، حسن و رضی هر یک، نام شاعرانه (۵) شاعر است. در دیگر تخلص‌ها بسامد به این قرار است:

(۱۳) تخلص با بسامد چهار، (۱۳۲) تخلص با بسامد سه، (۱۰۳) تخلص با بسامد دو و (۵۱۳) تخلص با بسامد یک شاعر آمده است. هرچند این تذکره جامع تمام تخلص‌های به کار رفته در شعر فارسی نیست، اما در نوع خود می‌تواند زمینه پژوهش‌های موسیقایی و معنایی تخلص‌ها در شعر فارسی باشد.

ما در این تذکره با ۶۹۷ تخلص غیر مکرر روبه‌رو هستیم. با یک حساب «سرانگشتی» متوجه می‌شویم وزن عروضی اغلب این تخلص‌ها، بر وزنِ فَعْلَن یا فَعْل است. مانند: اکبر، باقی، باذل، اثر، اثیر، ثابت، جامی حافظ، اهلی، بیدل، جلال، آهی و ... که هم خوش‌آهنگ بوده و هم شاعر را در سرودن شعر دچار تنگی قافیه نمی‌کرده است. در این تذکره، تخلص‌ها در اوزان یاد شده، از بسامد بالایی برخوردار است. وزن دیگر تخلص‌ها به این قرار است:

«فعولن» مانند: تجلی، سنائی، ثنائی، جبلی، انوری

«فاعلن» مانند: آصفی، آفرین، آگهی

«مفاعیل»، «مفاعِل»، «مفاعیلن» و «مفاعِلن» مانند: ابوالبقا، ابوالحسن، ابوسعید، ابن حسام، ابوالهادی،

ابوالقاسم، ابوالعباس؛ نکته جالب این است که اغلب تخلص‌هایی که با «ابا»، «ابو»، «ابن» شروع شده در این اوزان می‌گنجد.

«مفعول»، «مفعولن» مانند: تشبیهی، شطرنجی، روحانی، سودائی. بسامد تخلص در این اوزان بالا نیست. می‌توان گفت این تذکره در نوع خود کم نظیر و شاید اولین کتابی باشد که به صورت جدول و بر اساس تخلص، گزارشی اولیه از شاعران در اختیار خواننده قرار می‌دهد. بدین ترتیب که این اطلاعات مختصر را در جدولی با عناوین: تخلص، نام شاعر، سنه وفات، وطن، مُلک و عهد طبقه بندی کرده و در پانوشت هر صفحه شرح حال مختصر شاعر را از یک سطر تا یک پاراگراف آورده است. بیشترین شرح حال مربوط به مولانا غزالی ملک الشعرا (ص: ۹۵)، صائب (ص: ۷۹)، شیخ محمود شبستری (ص: ۱۲۱)، فیضی دکنی (ص: ۱۰۵)، ناصر علی سرهندي (ص: ۹۲)، سعدی (ص: ۶۵)، واصف (ص: ۱۳۰) و کمترین شرح حال مربوط به ملا محمد قاسم (ص: ۱۰۵)، علی بن الیاس (ص: ۹۲)، میر عبدالقادر (ص: ۸۷) ملا محمد حاجی (ص: ۳۹) و میرزا ابراهیم ادهم (ص: ۱۱) است.

گاه به ندرت وجه تسمیه تخلص هم آورده شده است: درباره ملاصیقلی گوید: «... در صفت شمشیرگری کمال قدرت داشت ازین رو صیقلی تخلص می‌کرد» (عبدالغنی، ۱۹۱۶م: ۸۱).

- آوردن اطلاعات حسب و نسبی شاعران

از ویژگی‌های این کتاب که شاید در کمتر تذکره‌ای آمده، آوردن اطلاعات مربوط به حسب و نسب شاعران است؛ حُسن این گونه گزارش‌ها این است که می‌تواند در سلسله نسب شاعران و مسائل شخصی و خانوادگی آنان بسیار مفید باشد. فی‌المثل پژوهشگری که درباره آرامگاه عرفی شیرازی به دنبال اطلاعاتی می‌گردد، در این تذکره ذیل میر صابر آمده: «میر صابر استخوان عرفی شیرازی در سنه ۱۰۲۷ ق به نجف اشرف برد» (عبدالغنی، ۱۹۱۶م: ۷۸) نمونه‌هایی از این دست اطلاعات جزئی، در این تذکره فراوان است. نمونه‌های دیگر درباره حسب و نسب شاعران به این قرار است:

گزارشی که درباره حضور داده است «میر عزیزالله برادر کوچک اشکی قمی است» (عبدالغنی، ۱۹۱۶م: ۴۶)

نیز گزارشی که درباره راهب آورده «میرزا جعفر طباطبایی ... نواده فاضل مرحوم میرزا رفیع نائینی است... میرزا امام قلی برادر اوست که با آزاد بلگرامی در سفر لاهور رفیق طریق بود» (همان: ۵۵).

در شرح حال میر رضی گوید: «پدر مرزا ابراهیم آرتیمانی است که در عهد شاه جهان بوده ...» (همان: ۵۸).

درباره سلطان محمد آورده «پسر شهاب الدین معمایی قمی است» (همان: ۶۶).
 درباره سامری گوید: «ولد حیدر تبریزی است» (همان: ۶۲).
 درباره میرزا امین متخلص به «ساکت» گوید: «شاگرد میرزا صائب است» (همان: ۶۳).
 درباره نصیرالدین متخلص به «مشتاق» می‌گوید: «شاگرد آقا حسین خوانساری است» (همان: ۱۲۴).
 درباره ملاصبوری می‌گوید: «پسر قرابگ زرگر است» (همان: ۷۹).
 درباره میر کرم الله عاقل خان گوید: «خلف نواب شکرالله خان خاکسار است» (همان: ۸۶).
 درباره میرزا مهدی گوید: «همشیرزاد ابوطالب کلیم است» (همان: ۲۹).
 شاه غریب میرزا: «از اولاد سلطان حسین میرزاست» (همان: ۹۵).
 غیاث الدین منصور حلوائی: «پسر میر صدرالدین شیرازی است...» (عبدالغنی، ۱۹۱۶ م: ۹۶). بسامد
 این دست اطلاعات حسب و نسب درین تذکره بسیار بالاست.

- ذکر ماده تاریخ مرگ شاعران

از دیگر ویژگی‌های این تذکره، آوردن ماده تاریخ فوت اغلب شاعران است که می‌تواند در زندگی شخصی شاعران، در خور توجه باشد و به نوعی وفیات الشعراست. بیش از ۵۰ درصد از شاعران، ماده تاریخ مرگ آنان آورده شده است؛ گردآوری تمام این ماده تاریخ‌ها می‌تواند در نوع خود، باب پژوهش‌های جدیدی را باز کند. برای نمونه:

در ماده تاریخ شیدا گفته «بود شیدا طوطی شکر مقال، ماده تاریخ سال وفات اوست» (همان: ۷۸).
 یا در ماده تاریخ سعدی گفته: «لفظ خاص ماده تاریخ فوت اوست» (همان: ۶۵).
 یا در ماده تاریخ وفات سلمان ساوجی آورده «بساط قرار ماده تاریخ اوست» (همان: ۶۶).
 در ماده تاریخ شهاب الدین احمد آورده «... شهرت مُرد ماده سال وفات اوست» (همان: ۷۶). در ماده تاریخ محمد حسین حکیم الملک هم این ماده تاریخ را آورده است (همان: ۷۷).
 در ماده تاریخ فوت حافظ می‌گوید: «... خاک مصلی ماده تاریخ اوست» (همان: ۴۰).
 در ماده تاریخ میرزا محمد فائض گوید: «کردند رقم که شد به رحمت واصل» (همان: ۹۸).
 میر علیشیر نظام الدین: «... انوار رحمت ماده تاریخ فوت اوست» (همان: ۹۸).
 ملا محمد صوفی: «... مجردانه یکی شد به حق محمد صوفی، مصرعه تاریخ فوت اوست» (همان: ۱۲۲).
 مولانا جلال الدین: «... نورالله مرقده، ماده تاریخ رحلت اوست» (همان: ۱۳۰).

- ذکر مکان فوت شاعران -

از دیگر ویژگی‌های این تذکره، مکان فوت شاعران است که می‌تواند درباره اطلاعات شخصی شاعران مفید باشد. برای نمونه:

- درباره میرزا باقر گوید: «... در بلده بارفروش مازندران فوت کرد» (عبدالغنی، ۱۹۱۶م: ۹۸).
- درباره میرزا حسن غیور گوید: «در کرمان فوت شد» (همان: ۹۷).
- درباره میرزا نوری می‌گوید: «... در هرات فوت شد» (همان: ۹۹).
- میرزا محمد باقر: «... در گجرات فوت شد» (همان: ۹۸).
- درباره غزالی مشهدی گوید: «در گجرات فوت شد» (همان: ۹۵).
- درباره مولوی عبدالله خان علوی گوید: «در فرخ آباد فوت شد» (همان: ۹۲).
- درباره عرفی شیرازی گوید: «... در لاهور فوت شد» (همان: ۸۹).
- درباره ملا قربی دماوندی گوید: «در کشمیر فوت شد» (همان: ۱۰۸).
- ملا محمود: «... وفاتش در شهر آگره واقع شد» (همان: ۲۹).
- خواجه شهاب الدین عبدالله مروارید: «... در هرات وفات یافته» (همان: ۲۹).
- خواجه نصیر الدین: «... در کاظمین مدفون شد» (همان: ۱۳۶).
- درباره ملا قیدی گوید: «ملا قیدی همدانی در گجرات فوت شد» (همان: ۱۰۹).
- درباره ملا قدری شیرازی گوید: «در هند فوت شد» (همان: ۱۰۷).

- ذکر سفرها (تذکره مهاجرت)

یکی دیگر از انواع تذکره که از منظر موضوعی به «تذکره‌های مهاجرت» (فتوحی، ۱۳۸۷: ۲۸۸) نامگذاری شده‌اند، به ذکر شاعرانی پرداخته که به هندوستان رفته‌اند. مانند تذکره شام غریبان (نگارش ۱۱۹۷ق) از شفیق اورنگ آبادی که شامل ۴۸۳ شاعر است که از ایران به هند رفته‌اند یا کاروان هند (در دو جلد) احمد گلچین معانی که شرح حال ۷۴۵ تن از شاعرانی است که در دوره صفوی به هندوستان کوچیده‌اند. تذکره عبدالغنی هم به نوعی مانند دو کتاب فوق‌الذکر است؛ زیرا در این تذکره، از شاعرانی نام برده شده که اغلب سفری به هند داشته یا مصاحب فلان شاعر در سفری بوده‌اند؛ نام برخی از این شاعران در کتاب «با کاروان هند» استاد گلچین معانی، نیامده و این تذکره از این نگاه، می‌تواند در مواردی کامل‌کننده شاعران راه یافته به دربار سلاطین هند باشد.

برای نمونه: در احوال میرزا محمد رضا متخلص به امیدگوید: «... از اصفهان به هند آمده با نواب آصف جاه در دکن به سر برده همراه او به شاهجهان آباد رفت و همانجا فوت کرد» (عبدالغنی، ۱۹۱۶م: ۱۹).
یا در احوال اسماعیل بیگ انسی گوید: «در خدمت خانخانان عمر خود را به سر کرده در عین جوانی درگذشت» (همان: ۲۰).

در احوال محمد شریف ایزدی گوید: «از شعرای عهد جهانگیری است...» (همان: ۲۳)
در احوال میر باقر متخلص به باقر گوید: «اصلش از کاشان است از آنجا به هندوستان رفته...» (همان: ۲۳)
میر محمد حسین: «به هند آمده مهاجرت کرد» (همان: ۷۶).
ملاً ابراهیم: «به هند آمده» (همان: ۷۶).

حکیم الملک محمد حسین: «در زمان اورنگ زیب از شیراز به هند آمد...» (همان: ۷۷).
مولانا شهیدی: «در طرز سخنوری مسلم زمان بود... به هند آمد در گجرات سکونت گزید» (همان: ۷۷).
حاجی محمد صادق: «در عهد عالمگیر به هند آمد» (همان: ۷۹).
کمال الدین حسن: «در عهد اکبر به هند آمد و در خدمت شاه اعزاز یافت...» (همان: ۸۰)
بابا طالب: «محقق و فاضل بود، به هندوستان آمد» (همان: ۸۲).
میرزا مهدی: «در زمان عالمگیر پادشاه به هند آمد» (همان: ۲۹).
قباد بیگ: «در زمان جهانگیر به هند آمده» (همان: ۱۱۵).
ملاً محمد صوفی: «... با ابوحنیفان و ملا حسن علی یزدی به هند آمده در کشمیر توطن گزید و به خواهش جهانگیر به دهلی رفت» (همان: ۱۲۲).

- آوردن نام برخی از زنان شاعر

در این تذکره نام برخی از اسامی شاعران زن به همراه شرح حال مختصر آنها آورده شده که به زبان فارسی شعر سروده‌اند؛ شاعرانی همچون: رابعه (ص ۵۴)، خدیجه سلطان (ص ۶۵)، خاتون زائری (۶۱)، خاتون مهستی (ص ۱۳۰) و خاتون مهتری (ص ۱۳۰).

- آوردن برخی از اصطلاحات تذکره نویسان شبه قاره در توصیف شاعران یا توصیف شعر آنان

یکی از موارد پرکاربرد در غالب تذکره‌هایی که در شبه قاره نگاشته شده، استعمال ترکیبات و توصیفات است که درباره شاعر یا توصیف شعر آنها آمده است؛ این ترکیبات، گاه برساخته فارسی دانان شبه قاره بوده و بعدها وارد تذکره‌هایی شده که در ایران به نگارش درآمده‌اند؛ محمد عبدالغنی از این اصطلاحات رایج،

در کتابش استفاده کرده است. مانند:

- «کهنه شاعر» در توصیف آخوند شاعر «از کهنه شاعران سخن شناس بود» (عبدالغنی، ۱۹۱۶م: ۶۹).
- «نسخه ساختن» در معنی کتاب تألیف کردن؛ «طور غزل» یعنی قالب غزل (همان: ۶۹).
- «متداول» در معنی مشهور: «دیوانش متداول است» (همان: ۱۰۵).
- «م فکر بودن» در معنی عمق نداشتن؛ درباره شعر میرسید محمد شعله گوید: «اگر چه کم فکر بود اما اشعار خوش و پسندیده دارد» (همان: ۷۳).
- «ذراندن» در معنی عرضه کردن و کتاب خود را به کسی پیشکش کردن است. در احوال عبید گوید: «او رساله ای در علم معانی و بیان به نام شاه ابواسحاق حموی تصنیف کرده خواست که بگذراند میسر نشد» (همان: ۸۸).
- «همدامن» به معنی هم‌سن و سال، در احوال قاسم خان گوید: «همدامن جهانگیر شاه است» (همان: ۱۰۶).
- «هم طرح» (... ملاً قدری شیرازی با عرفی و قیدی و غیرتی و طرحی همطرح بود) (همان: ۱۰۷).

- ایجاز

اگر یکی از محاسن تذکره‌نویس را «موجز گویی» بدانیم، این کتاب جزو نخستین تذکره‌هایی خواهد بود که این صفت را دارد. اطناب مُمَلّ و عبارت آرایه‌های بی مورد در این تذکره، بسیار کم‌رنگ است؛ نویسنده سعی کرده تنها «مطالبی را در تذکره خود جا دهد که برای موضوع آن مفید و بارزش باشد» (نقوی، ۱۳۴۷: ۲۳) این ویژگی در تمام این تذکره، در شرح حال شعرا رعایت شده است.

برخی از معایب این تذکره به این قرار است:

- آوردن اطلاعات از شاعران بی مایه

اگر بخواهیم یک عیب کلی عموم تذکره‌های فارسی را برشمریم، این است که «گاهی به ذکر شعرای بی‌مایه و بی ارزش می‌پردازند که از روی انصاف و نقد شعر نمی‌توان آنها را جزو شعرا حساب کرد ...، اکثر این شعرا چند شعر بیشتر نسروده‌اند و آن هم از لحاظ سنجش شعر هیچ ارزشی ندارد» (نقوی، ۱۳۴۷: ۲۹) شاید بتوان یکی از معایب جزئی این تذکره را همین عیب فراگیر دانست و ما نمی‌دانیم فایده آوردن این گونه شاعران و ندادن اطلاعات مفید درباره آنان چه حُسنی داشته است. از دیگر سوی، احوال بسیاری از شعرا ناقص است؛ پسر مؤلف که در تألیف این کتاب، همکار و دستیار پدر بوده در مقدمه اعتراف کرده که «احوال بسیاری از شعرا

در این کتاب ناتمام مانده است» (همان: ۶۴۷) و شاید کسالت پدر و فوت او، انگیزه‌ای برای تکمیل کتاب برای پسر، نگذاشته باشد.

برای نمونه:

در شرح حال حاجی محمد طالب متخلص به «تصنیف» آورده: «به هند آمده» (عبدالغنی، ۱۹۱۶م: ۳۲).

یا در شرح حال ملاً طبخی آمده: «معاصر تقی اوحدی ست» (همان: ۸۳).

یا در احوال شاعری با تخلص «خواجه» هیچ اطلاعی جز وطن او که هرات بوده نیآورده و در شرح حال او

آورده: «داغستانی در تذکره خود ذکر او کرده» (همان: ۵۱).

- آوردن توصیفات کلی و مرسوم تذکره‌های آن دوره درباره شاعر یا نقد شعر او

هرچند عبدالحمید خان - پسر مؤلف - در مقدمه تذکره، یادآور شده که پدرش سعی کرده از توصیفات رایج و معمول سایر تذکره‌ها درباره شرح حال شعرا، خودداری کند و قضاوت او تنها بر اساس اطلاعات موثق تاریخی و مستند تذکره‌ها و منابع باشد؛ اما باز نتوانسته این عادت مرسوم صاحبان تذکره را رها کند. نمونه‌های توصیفات کلی و مرسوم به این قرار است:

«در شاعری سحر سامری داشته» (عبدالغنی، ۱۹۱۶م: ۸۴).

یا «از خوش طبعان زمانه بود» (همان: ۶۲).

یا «در شاعری دستگاه عالی داشت» (همان: ۶۳).

یا «از شعرای مقرر زمان ست» (همان: ۱۳۷).

- دادن گزارش‌های غلط تاریخی

نویسنده گاه در دادن گزارش زندگی شاعران دچار لغزش شده یا غلط مسلم دیگر تذکره‌ها را تکرار کرده است؛ فی‌المثل: درباره خواجه حسین ثنائی مشهیدی آورده: «... مرقدش در لاهور است» (همان: ۳۴). حال آنکه اگر چه مرگ او در لاهور بوده، اما «پس از چندی کسان و بستگانش استخوان او را به مشهد بردند» (صفا، ۱۳۷۳، ۵/۲: ۷۷۹).

در سال مرگ رودکی آمده: «سنه ۳۰۴ق» (عبدالغنی، ۱۹۱۶م: ۶۱) حال آنکه «رودکی به سال ۳۲۹ق در مولد خود درگذشت...» (صفا، ۱۳۷۱، ج ۱: ۳۷۴) یا درباره مرگ بهرامی سرخسی آورده: «سنه ۵۰۰» (تذکره الشعرا، ۱۹۱۶م: ۲۸) حال آنکه اگر طبق گفته مؤلف، او با «ناصرالدین سبکتکین» معاصر بوده (همان: ۲۸) می‌بایست بنا به قول محققان معاصر در ابتدای قرن پنجم از دنیا رفته باشد نه ابتدای قرن

ششم؟ (ر.ک: صفا، ۱۳۷۱: ۱/۵۶۷؛ مدبری، ۱۳۷۰: ۴۰۳؛ فروزانفر، ۱۳۸۷: ۱۴۷؛ عوفی، ۱۳۳۵: ۲/۵۶) یا درباره شاهنامه فردوسی آورده «... شاهنامه او که به فرمایش سلطان محمود نوشته شده مشهور آفاق است» (تذکره الشعراء، ۱۹۱۶م: ۱۰۰) حال آنکه طبق اخبار موثق، شاهنامه به پایمردی و حمایت ابومنصور عبدالرزاق طوسی - والی طوس - به نظم در آمده است نه فرمایش محمود غزنوی. با توجه به موارد فوق به نظر می‌رسد مؤلف یا پسر او «در جمع‌آوری مطالب دقت و تحقیق لازم به عمل نیاورده و گاه مرتکب اشتباهاتی شده است» (نقوی، ۱۳۴۷: ۶۴۶). البته این گزارش‌های غلط، در این تذکره چندان زیاد نیست و اگر هست اغلاط دیگر تذکره‌هاست که به این تذکره راه یافته است.

نتیجه‌گیری

تذکره الشعراء عبدالغنی مور فرخ‌آبادی، جزو تذکره‌های عمومی تحقیقی متأخر در قرن ۱۳ و اوایل قرن ۱۴ ه. ق در شبه قاره است. این تذکره، مختصرترین تذکره فارسی به صورت جدول است که صرفاً بر اساس اطلاعات تاریخی و مستند، توسط عبدالغنی فراهم آمده است. دستاوردهای این مقاله به طور خلاصه به این قرار است:

- سعی شده است اطلاعات موثق و کاملی براساس منابع موجود و دست اول، از احوال و آثار عبدالغنی و نیز تذکره الشعراء او به دست داده شود؛ روشن شد که این تذکره، شرح حال ۱۰۲۷ شاعر (از قرن سوم و چهارم تا دوره نویسنده) و بر اساس تخلص فراهم آمده است. بیشترین بسامد تخلص در حروف الف (۱۵۰) و میم (۱۰۷) و کمترین تخلص در حروف «ضاد» و «ث» با بسامد (۳). از دیگر مزایای این تذکره عبارت است از:

- مختصرترین تذکره تاریخ ادبیات فارسی که به صورت جدول و به ترتیب حروف الفبا فراهم آمده است. - آوردن اطلاعات حسب و نسب شاعران، ذکر سفرها، ماده تاریخ مرگ و ذکر مکان فوت آنان (به ویژه کسانی که در شبه‌قاره، زندگی را بدرود گفته‌اند). این گزارش‌ها می‌تواند در روشن شدن برخی ابهامات زندگی شاعران، مفید و راهگشا باشد.

- به دست دادن اطلاعات از محل و بنگاه چاپ این تذکره (تا شناختی از آن حوزه فرهنگی «شبه قاره» به خوانندگان منتقل شود). نیز آوردن برخی از اصطلاحات تذکره‌نویسان شبه‌قاره در توصیف شاعران یا نقد شعر آنان، می‌تواند در نقد شعر فارسی از نگاه شاعران فارسی‌سرا و فارسی‌دان هند مفید باشد. معایب این تذکره، به طور خلاصه عبارت است از:

- آوردن نام شاعران بی‌مایه و به دست‌دادن توصیفات کلی و مرسوم تذکره‌نویسان و گاه لغزش‌ها و گزارش‌های غلط تاریخی، که این نکته اخیر چندان زیاد نیست و در حقیقت، اغلاط دیگر تذکره‌هاست که به این تذکره راه یافته است.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق‌الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

منابع

۱. آذر بیگدلی، لطفعلی بیگ (۱۳۳۷) آتشکده آذر، با مقدمه و فهرست و تعلیقات سیدجعفر شهیدی، علمی، تهران.
۲. آرزو، سراج‌الدین علی خان (۲۰۰۶م) تذکره مجمع النفائس، به کوشش مهر نور محمد خان و زیب النسا علی خان، ۳ جلد، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
۳. آراسته منوچهر و حسنعلی فریدونی (۱۳۹۱) «نشر کتب چاپ‌سنگی فارسی در هند و پاکستان» نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، دوره ۴، شماره پیاپی ۱۴، بهار و تابستان صص: ۱-۳۵.
۴. اوحدی دقاقی بلیانی، تقی‌الدین محمد (۱۳۸۸) تذکره عرفات العاشقین و عرصات العارفین، به تصحیح محسن ناجی نصرآبادی، ۷ جلد، چاپ اول، تهران، اساطیر.
۵. برزگر (۱۳۸۰) «غنی مو فرخ آبادی»، دانشنامه ادب فارسی (ادب فارسی در شبه‌قاره) به سرپرستی حسن انوشه، ج ۴، بخش سوم، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، صص: ۱۹۰۲.
۶. ج.و.شاو (۱۳۸۶) «چاپ و چاپخانه» (در هند دوره اسلامی)، دانشنامه جهان اسلام، مترجم ابراهیم موسی پور، چاپ اول، جلد ۱۱، تهران، بنیاد دائره‌المعارف اسلامی، صص: ۶۲۷-۶۳۰.
۷. خیامپور، عبدالرسول (۱۳۴۰) فرهنگ سخنوران، چاپ اول، تبریز، شرکت سهامی چاپ کتاب آذربایجان.

۸. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷) لغت نامه، چاپ دوم از دوره جدید، تهران، دانشگاه تهران.
۹. رازی، امین احمد (۱۳۷۸) تذکره هفت اقلیم، به تصحیح سیدمحمدرضا طاهری (حسرت)، چاپ اول، ۳ جلد، انتشارات صدا و سیما، تهران.
۱۰. راشدی، آفتاب رای لکهنوی، (۱۹۷۶م) تذکره ریاض العارفین، ۲ جلد، اسلام آباد، مرکز تحقیقات ایران و پاکستان.
۱۱. راغب الاصفهانی (۵۰۲ق) (بی تا) المفردات، تحقیق و ضبط محمد سیدگیلانی، بیروت، دارالمعرفه.
۱۲. ربیعیان (۱۳۸۰) «تذکره نویسی در شبه قاره»، دانشنامه ادب فارسی در شبه قاره، به سرپرستی حسن انوشه، بخش یکم، ج ۴، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، صص: ۷۴۳-۷۶۰.
۱۳. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۲) «روانشناسی اجتماعی شعر فارسی» (نگاهی به تخلص‌ها) مجله بخارا، دوره ۶، شماره ۲، پی در پی ۳۲، صص: ۴۶-۶۶.
۱۴. غروی، مهدی (۱۳۵۰) «کتاب‌های فارسی چاپ هند»، نشریه هنر و مردم، دوره ۹، ش ۱۰۲ و ۱۰۳، فروردین و اردیبهشت، صص: ۲۶-۳۶.
۱۵. صادقی کتابدار (۱۳۲۷) مجمع الخواص، ترجمه عبدالرسول خیامپور، چاپ اول، تبریز، چاپخانه اختر شمال.
۱۶. صفا، ذبیح الله (۱۳۷۳) تاریخ ادبیات در ایران، ۸ جلد، چاپ هفتم، تهران، فردوس.
۱۷. عابدی، سید وزیر الحسن و سید فیاض محمود (۱۳۸۰) تاریخ ادبیات فارسی در شبه قاره هند، مترجم: مریم ناطق شریف، چاپ اول، تهران، نشر رهنمون.
۱۸. عوفی، محمد (۱۳۳۵) لباب الالباب، به سعی و اهتمام ادوارد برون و تعلیقات محمد قزوینی، به کوشش محمد عباسی، کتابفروشی فخر رازی، تهران.
۱۹. عبدالغنی مور/مئو فرخ آبادی، محمد (۱۹۱۶م) (بی نام) تذکره الشعرا؟، به تصحیح عبدالحمید خان، به اهتمام محمد مقتدی خان شروانی، دهلی. (چاپ سنگی).
۲۰. _____ (۱۹۰۴م) ارمغان آصفی، به تصحیح عبد الحمید خان، به اهتمام مجیدالدین احمد، مطبع قادری، آگره. (چاپ سنگی).
۲۱. صبا، مولوی محمد مظفر حسین (۱۳۴۳) تذکره روز روشن، به تصحیح و تحشیه محمد حسین رکن زاده آدمیت، تهران، کتابخانه رازی.

۲۲. فتوحی رودمعجنی، محمود (۱۳۸۷) نظریه تاریخ ادبیات، چاپ اول، تهران، سخن.
۲۳. _____ (۱۳۸۶) «تذکره نویسی»، دانشنامه زبان و ادب فارسی، به سرپرستی اسماعیل سعادت، ج ۲، چاپ اول، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، صص: ۳۰۲-۳۰۴.
۲۴. قاسمی، شریف حسین (۱۳۷۲) «فهرست چاپخانه‌های شبه‌قاره هند»، مجله قند پارسی، ش ۶، رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو، صص: ۲۱۰-۲۳۷.
۲۵. گلچین معانی، احمد (۱۳۶۳) تاریخ تذکره‌های فارسی، ۲ جلد، چاپ دوم، تهران، سنایی.
۲۶. _____ (۱۳۷۴) مکتب وقوع در شعر فارسی، چاپ اول، مشهد، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
۲۷. گوپاموی، محمد قدرت الله (۱۳۸۷) تذکره نتایج الافکار، به تصحیح یوسف بیگ باباپور، قم، مجمع ذخائر اسلامی.
۲۸. مجدّدی، محمد اقبال و شریف حسین قاسمی (۱۳۸۷) «تذکره نویسی فارسی در شبه‌قاره»، دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره، جلد دوم، چاپ اول، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی. صص: ۱۱۰۸-۱۱۱۳.
۲۹. محجوب، محمد جعفر (۱۳۴۹) «تاریخ تذکره‌های فارسی» راهنمای کتاب، سال سیزدهم، مرداد و مهر، شماره ۵-۷، صص: ۶۱۲-۶۲۴.
۳۰. مدبری، محمود (۱۳۷۰) شرح احوال و اشعار شاعران بی دیوان، چاپ اول، تهران، نشر پانوس.
۳۱. مسعودی، عبدالله (۱۳۸۵) «تذکره نویسی»، دایره‌المعارف بزرگ فارسی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ج ۱۴، چاپ اول، تهران، مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، صص: ۷۱۶-۷۲۲.
۳۲. معروف، علی (۱۳۸۷) «پاسداران زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره هند»، سایت آفتاب تاریخ مشاهده ۱۳۸۷/۱۰/۲۲.
۳۳. میر تقی الدین کاشی، محمد بن علی (۱۳۹۲) خلاصه الاشعار و زبده الافکار (شعرای گیلان و دارالمرز مازندران) به تصحیح و تحقیق ام البنین صادقی، چاپ اول، تهران، انتشارات سفیر اردهال.
۳۴. نصرآبادی، محمد طاهر (۱۳۷۸) تذکره نصر آبادی، مقدمه و تصحیح محسن ناجی نصر آبادی، چاپ اول، ۲ جلد، تهران، اساطیر.
۳۵. نقوی، سید علیرضا (۱۳۴۷ ش) تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، چاپ اول، تهران، انتشارات

علمی.

۳۶. نقوی، شهریار (۱۳۴۷) «موسسات چاپ کتب فارسی در پاکستان»، نشریه هلال، ش ۸۰، صص: ۱۱-

۲۱.

۳۷. نوروزی، جمشید و دیگران (۱۳۹۵) «صنعت چاپ در شبه‌قاره»، مطالعات تاریخ فرهنگی (پژوهش‌نامه

انجمن ایرانی تاریخ)، سال هشتم، ش ۳۰، صص: ۱۲۷-۱۵۴.

۳۸. نوشاهی، عارف (۱۳۹۱) کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره، ۴ جلد، جلد ۲، تهران، میراث

مکتوب.

۳۹. هاشمی‌سندیلوی، شیخ احمد علی خان (۱۹۹۲م) تذکره مخزن الغرائب، به اهتمام دکتر محمد باقر،

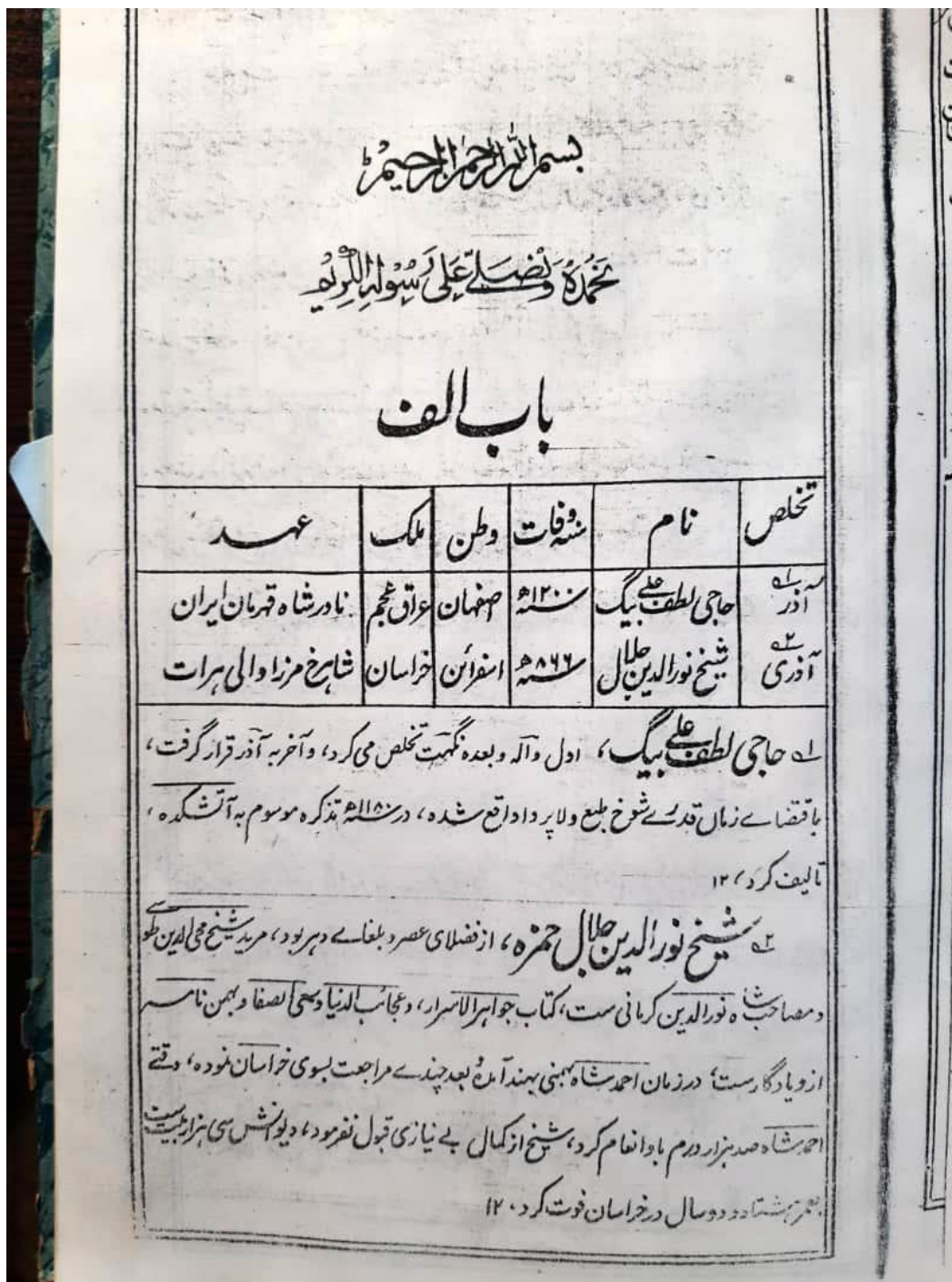
۵ جلد، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.

۴۰. هدایت، رضا قلی‌خان (۱۳۸۸) تذکره ریاض العارفین، مقدمه و تصحیح ابوالقاسم رادفر و گیشا

اشیدری، چاپ دوم، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

پیوست‌ها:

برگ اول نسخه چاپ سنگی

۹۸

تخلص	نام	سند و قات	وطن	ملک	عهد
فاضل	ملا فاضل	.	کاشان	عراق عجم	
فانی	میر علی شیر نظام لیک	۹۰۶ هـ	هرات	خراسان	سلطان حسین میرزا اولی خراسان
فانی	شیخ محمد محسن	۱۰۸۰ هـ	کشمیر	هندستان	صاحبقران ثانی شاهجهان اولی هند
فاضل	ملا محمد نصیر	۱۱۳۲ هـ	اهر	عراق عجم	شاهجهان اولی هند
فاضل	میرزا محمد فاضل	۱۰۳۶ هـ	نطنز	"	نورالدین گلگیر شاه اولی هند
فاضل	میرزا باقر	۱۱۲۸ هـ	مازندران	طبرستان	شاه سلیمان صفوی اولی ایران

ملا فاضل، نواده میر شانه، مرد درویش بود، شعرش از صد هزار بیت تجاوز است ۱۲

میر علی شیر نظام الدین، بزرگان شعر می نمودن عربی فارسی و ترکی، تخلص می در ترکی خوانی و در فارسی فانی است، از فضائل علوم بهره وانی داشت و وزیر سلطان حسین میرزا بود، در خدمت مولوی جامی آزاد تمام داشت، زوار رحمت ماده تاریخ فوت او است ۱۲

میرزا محسن، شاگرد ملا یعقوب کشمیری و استاد ملاطاهر غنی و حاجی محمد آلم سالم کشمیری است از فضیلتی کشمیر بود، دیوانش قریب پنجاه هزار بیت است ۱۲

ملا محمد نصیر، از ارشد تلامذه میرزا اصحاب است، تخلص هم از وی یافته، در سخوری زادت اولی است می ر بود، وقتیکه محمود خان افغان صهمن را محاصره کرد با جل طبیعی فوت شد ۱۲

میرزا محمد فاضل، بلازم صاحبقران ثانی سر فرزند بود، خطوط خوبی نوشت، در گجرات فوت کرد که در رقم کتب بر حمت و اهل، ماده تاریخ وفات او است ۱۲

میرزا باقر، از کهنه شاعران بود، بقع اطراف میرزا اصحاب میگرد شعرش بهر حال از نسیان نبود غیر از غزل جزئی نیگفت، در بلده باره فروشش با نذران رحمت کرد ۳:

نمونه تراجم ادبا و شعرا در اثر

۱۲۶

تخلص	نام	سنه و قافا	وطن	ملک	عهد
یعنی	.	.	قم	عراق عجم	.
یعنی	ملا یقینی	.	هرات	خراسان	سلطان حسین میرزا والی هرات
یعنی	مولانا یقینی	.	سمنان	"	شاه طهماسب صفوی والی ایران
یعنی	محمد بن عثمان	.	غزنی	"	سلطان محمود والی غزنی
یوسف	محمد یوسف	.	گازرون	فارس	.
یوسف	محمد یوسف	.	جرادقان	عراق عجم	شاه عباس ماضی‌الی ایران

له ملا یقینی، امیر علی شیر گوید که در ترکی دفاری شعری گفت، مدفنش در ده دوبرادران است ۱۲

له مولانا یقینی، از آره خیالان نادره گویان عصر بود ۱۲

له محمد بن عثمان، در عهد سلطان محمود غزنوی صیت فخرش از گران بر گران رسید تاریخ یقینی

که مشتمل بر احوال محمود دست، با تصانیف دیگر از دست ۱۲

له محمد یوسف، گاهی یوسف و گاهی یوسفی تخلص میکرد، قبل از آنکه بود ۱۲

۱۲

برگ آخر نسخه چاپ سنگی